

Tres notes de lexicologia semítica: entre l'arameu, l'àrab i el grec

Juan Pedro Monferrer Sala

1. Introducció

L'església siropalestina presentava un panorama lingüístic que ofería dos sectors ben diferenciats: la zona de la costa i les ciutats hellenitzades, que tenien per llengua el grec; i les regions interiors, on es parlaven diversos dialectes arameus, que eren diferents segons les àrees geogràfiques.¹

La divisió geogràfica, d'altra banda, va ser sols un factor parcial atès que la tendència de les persones a agrupar-se estava regida —en un primer moment— per una inèrcia d'un caràcter social molt marcat per motius de naturalesa lingüística, és a dir, en zones gregues i aramees; però posteriorment, amb l'ocupació araboislàmica, va aparèixer el factor d'una nova realitat lingüística: la llengua àrab.

Contràriament a l'opinió defensada per alguns erudits, cal afirmar que l'arameu també era parlat en els grans nuclis urbans. Aquest fet queda provat per les inscripcions en llengua grega fetes per persones que tenen noms semítics.² D'altra banda, ens trobem amb un nombre relativament important de papirs del segle VIII que usen l'arameu cristià palestí, el grec i l'àrab —són especialment

1. F. C. BURKITT, «Christian Palestinian Literature», *The Journal of Theological Studies* (Londres), 2 (1901), p. 174.

2. H. KENNEDY, «Syria, Palestine and Mesopotamia», en A. CAMERON *et al.* (ed.), *The Cambridge Ancient History. XIV. Late Antiquity: Empire and Successors, A.D. 425-600*, Cambridge, 2000, p. 589.

importants els que procedeixen de Ḥirbet al-Mird— cosa que posa en evidència l'àmbit cultural pluriforme en què apareix un dels termes que ha motivat una part d'aquest estudi.³

Sabem que Palestina era un nucli molt actiu de cultura grega en el moment que es produí l'ocupació àrab islàmica,⁴ i és també conegut que el grec va continuar essent durant un espai de temps breu la llengua del nou estat àrab islàmic. Ara bé, aquesta llengua grega de l'estat àrab islàmic no va ser usada per funcionar grecs, que van fugir amb Heraclí, sinó per *siriacs*.⁵

D'altra banda, hem de tenir present que la realitat que els textos grecs de Palestina designen amb l'expressió de ἡ τῶν Συρῶν φωνη, és a dir, «la llengua dels siris», del segle IV en endavant, sembla que va ser molt més important des d'un punt de vista quantitatiu del que s'ha pensat fins no fa pas gaire.⁶ Aquestes persones arameoparlants de Síria, Palestina i Mesopotàmia no sols van tenir la funció de mantenir vives les diverses parles aramees que empraven en la vida quotidiana, sinó que, a més, eren persones que també sabien la llengua grega, la qual cosa facilita notablement el flux constant de conceptes i de paraules, és a dir, de cultura.

D'aquesta manera, els contactes constants que es van produir entre el grec i els diversos dialectes arameus⁷ van contribuir, de manera recíproca, a facilitar el pas d'elements culturals i de molts de mots tant en una direcció com en la inversa, tant en l'àmbit jueu⁸ com en el cristià.⁹ Aquests darrers, concretament,

3. Cf. les reflexions de R. SCHICK, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine Rule to Islamic Rule. A Historical and Archaeological Study*, Princeton, N. Y., 1995, p. 99.

4. R. P. BLAKE, «La littérature grecque en Palestine au VIIIe siècle», *Le Muséon*, 78 (1965), p. 367-380.

5. J. NASRALLAH, *Histoire du mouvement littéraire dans l'église melchite du Ve au XXe siècle. Contribution à l'étude de la littérature arabe chrétienne*, Damas, 1996, II/1, p. 69.

6. S. H. GRIFFITH, «From Aramaic to Arabic: The Languages of the Monasteries of Palestine in the Byzantine and Early Islamic Periods», *Dumbarton Oaks Papers*, 51 (1997), p. 16 (reeditat en: Sidney H. GRIFFITH, *The Beginnings of Christian Theology in Arabic. Muslim-Christian Encounters in the Early Islamic Period*, Aldershot [Hampshire], Ashgate, 2002, x, p. 16).

7. Sobre aquest afer són interessants les reflexions que, a partir de l'obra d'Anton Schall (*Studien über griechische Fremdwörter in Syrischen*) van fer F. ALTHEIM i R. STIEHL, *Die Araber in der Alten Welt*, Berlín, 1964, I, p. 608-617.

8. Veg. l'excel·lent monografia que va dedicar a aquest tema S. LIEBERMAN, *Greek in Jewish Palestine*, Nova York, 1942; també S. LIEBERMAN, «How Much Greek in Jewish Palestine?», en S. LIEBERMAN, *Texts and Studies*, Nova York, 1974, p. 216-234.

9. J. N. SEVENSTER, *Do you know Greek? How much Greek could the first Jewish Christians have known?*, Leiden, 1968.

van desenvolupar una gran tasca traductora: van traduir a l'àrab molts de textos d'àmbits diversos escrits en arameu.¹⁰ Entre aquestes traduccions, el microcosmos de les obres de tema bíblic traduïdes a l'àrab va ser especialment interessant i creatiu.¹¹

2. Un hàpax arameu-àrab

En els facsímils de dos fulls que pertanyien a dos manuscrits (un és de Teodor Abū Qurrah¹² i l'altre d'un *florilegium* de *Vitae sanctorum* que prové —aquest darrer— del monestir de Mār Kātirīna (Santa Caterina) de la muntanya del Sinai) hi apareix el mot *sīq*, que ja fa temps va cridar l'atenció d'alguns erudits.

En el text d'Abū Qurrah (s. IX), el mot apareix dins de la seqüència que transcriu tot seguit:

Kataba-hu al-hāṭi'ū al-miskīnu al-ḥaqīru Iṣṭāfanā b. Ḥakam yu'rafu bi-l-Ramlīyyi fī sīqī Māriyi Ḥarīṭuna.

El va posar per escrit el pobre i humil pecador Esteve b. Ḥakam, conegut com al-Ramlī,¹³ en el monestir de Sant Khariton.

10. D. GUTAS, *Greek thought, Arabic culture. The Graeco-Arabic translation movement in Baghdad and early 'Abbāsīd society (2nd-4th/8th-10th centuries)*, Londres i Nova York, 1998, p. 20-22.

11. Sobre les obres de tema bíblic, veg., per exemple: B. KNUTSSON, *Studies in the text and language of three Syriac-Arabic versions of the Book of Judicium with special reference to the Middle Arabic elements*, Leiden, 1974, *passim*, i P. Å. BENGTSSON, *Two Arabic versions of the Book of Ruth. Text edition and language studies*, Lund, 1995, *passim*. Vegeu per una altra part F. C. BURKITT, «Christian Palestinian Literature», *The Journal of Theological Studies* (Londres), 2 (1901), p. 174-184.

12. Sobre aquest autor i la seva obra, veg. S. H. GRIFFITH, *Theodore Abū Qurrah, the Intellectual Profile of an Arab Christian Writer of the First Abbasid Century*, Tel-Aviv, 1992. La valoració de les seves obres en les p. 5-14 i la seva vida en les p. 15-35. L'estudi més recent i complet sobre la seva vida i la seva obra és el de S. K. SAMIR, *Abū Qurrah, al-mu'allafāt l'al-sīrah wa-l-marāḡiā'*, Beirut, 2000.

13. És un monjo, copista del monestir de Mār Khariton, que va viure entre els segles IX i X; veg. J. NASRALLAH, *Histoire du mouvement littéraire dans l'église melchite du Ve au XXe siècle. Contribution à l'étude de la littérature arabe chrétienne*, amb la col·laboració de Pr. Rachid HADDAD, París-Lovaina, 1988, II/2, p. 15. El context cultural d'aquest monjo ha estat exposat de manera molt brillant per S. H. GRIFFITH en «Stephen of Ramlah and the Christian

En el segon text —el *florilegi*—, el mot surt dues vegades. Només té interès la primera vegada que hi apareix, perquè la segona es limita a reproduir-ne el mateix sentit. El context és el següent:

Wādi‘u hādā al-kātibi waḍa‘a-hu fī sīqī al-qiddīsī al-‘azīmī Šābā kawkabu al-barriyyati.

L'autor d'aquest llibre el va compondre en el monestir del gran Sant Sabes, l'estel del desert.

El facsímil d'ambdós fulls va ser fet per Agnes Smith Lewis,¹⁴ que hi afegí unes notes sobre aquest mot objecte del nostre interès.¹⁵ A. S. Lewis deia que el cèlebre orientalista F. C. Burkitt, en una conferència pronunciada davant la Cambridge Philological Society, l'any 1896, defensà que aquests mots siríacs tan estranys («rare Syriac words») *sīq* i *sīqó*, i el mot àrab *sīq*, eren equivalents al grec *λαύρα*, mot que originàriament significava 'carreró' i que posteriorment va passar a designar un grup o filera de cel·les monàstiques.¹⁶

M. D. Gibson, la germana de A. S. Lewis, ja en una ocasió anterior havia identificat el mot àrab *sīq* amb el grec *σηκός*, que, entre altres possibilitats, significa 'cleda'.¹⁷ Aquesta era la possibilitat que defensaven les germanes Lewis-Gibson, que argumentaven, en defensa de l'etimologia que proposaven, que els àrabs són més receptius al fet d'assimilar una paraula que no pas a traduir-la (!!).

Kerygma in Arabic in Ninth-Century Palestine», *Journal of Ecclesiastical History* (Londres i Nova York), 36 (1985), p. 23-45, reeditat posteriorment en S. H. GRIFFITH, *Arabic Christianity in the Monasteries of Ninth-Century Palestine*, Aldershot (Hampshire), 1992, VII, p. 23-45.

14. Sobre Agnes Lewis i la seva germana M. D. Gibson, veg. A. W. PRICE, *The ladies of Castlebrae* (1985), citat per A. GRAHAME en la introducció de l'obra d'A. S. LEWIS i M. D. GIBSON, *In the shadow of Sinai. Stories of travel and Biblical research*, Brighton (Portland), 1999, p. vi-x.

15. A. S. LEWIS i M. D. GIBSON, *Forty-one facsimiles of dated christian Arabic manuscripts*, amb observacions introductòries a la calligrafia àrab de David S. Margoliouth, Cambridge, 1907, p. II i XXXV respectivament.

16. Sobre el mot *λαύρα*, veg. S. VAILHÉ, «Saint Euthyme le grand, moine de Palestine 376-473», *Revue de l'Orient Chrétien* (París), 13 (1908), p. 226-227. Cf. E. A. SOPHOCLES, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods*, Hildesheim, Zurich i Nova York, 1992 (= Cambridge, Mass., i Leipzig, 1914), col. 707a. Sobre els monestirs del sud de Palestina i els seus entorns, veg. Y. HIRSCHFELD, *The Judean desert monasteries in the Byzantine period*, New Haven i Londres, 1992, p. 10-17 i 18-55.

17. P. CHANTRAINE, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, París, 1968, p. 997b-998a; cf. G. W. H. LAMPE, *A patristic Greek lexicon*, Oxford, 1982, p. 1230b.

A. S. Lewis adduïa, a més, l'opinió del seu amic, l'arquebisbe de la muntanya del Sinaí, Porfiri Logothetes, que li havia comunicat oralment que l'àrab *sīq*, en època antiga, havia estat aplicat al βῆμα, que en algunes ocasions devia haver estat usat com a *scriptorium*; no obstant això, i segons la informació que aquest arquebisbe va oferir a Lewis, l'origen del mot podria també ser d'època més moderna i tenir un significat més humil (sic).

Aquest arquebisbe també suggerí a les dues erudites germanes que el mot, usat com a designació d'un monestir, també podia procedir del costum que tenen els grecs d'anomenar una església amb el mot ὄ οἶκος. Argumentava que empren l'expressió εἰς οἶκον «[anar] a una església/monestir». Segons l'arquebisbe, doncs, els àrabs, a partir d'aquesta expressió, devien haver abreujat el mot en *sīq*, per mitjà de l'eliminació de la primera i la darrera de les síl·labes.¹⁸

Caldrà que passi gairebé mig segle fins que l'infatigable erudit alemany Georg Graf pari atenció en el mot, en el seu cèlebre *Verzeichnis*, on, de la mateixa manera que M. D. Gibson, farà derivar l'àrab *sīq* del grec σηκός, amb el significat de 'monestir' (*lavra*); també documenta el mot derivat *sīqī* / *isīqī*, amb el sentit de 'el qui viu en un monestir', és a dir, un monjo.¹⁹

Cal ara que ens centrem en el primer dels dos textos que hem esmentat: el d'Abū Qurrah. El fragment que acabo de transliterar i de traduir pertany a la seva cèlebre obra *Tractat sobre les imatges*.²⁰ Aquest fet ens permet plantejar la possibilitat de poder suposar que l'entrada del mot en àrab no havia de dependre directament de la llengua grega, sinó que el mot podia haver passat per la mediació de l'arameu, atès que sabem que Abū Qurrah era trilingüe. Ell va ser durant un cert temps bisbe de la ciutat de Haran (Harran), un enclavament arameu. Entre les tres llengües que sap aquest monjo, hi ha la variant dialectal aramea del siríac²¹ que, en aquell context geogràfic, s'ha d'identificar amb l'arameu cristià palestí.

18. A. S. LEWIS i M. D. GIBSON, *Forty-one facsimiles...*, p. xviii.

19. G. GRAF, *Verzeichnis arabischer kirchlicher Termini*, Lovaina, 1954, p. 64.

20. S. H. GRIFFITH, «Theodore Abū Qurrah's Arabic tract on the Christian practice of venerating images», *Journal of the American Oriental Society* (New Haven), 105 (1985), p. 53-73. Una edició del text d'Abū Qurrah és deguda a Ignace Dick (ed.), *Théodore Abū Qurrah, Traité du culte des icônes*, Jouniyye, 1986. Hi ha dues traduccions d'aquesta obra: S. H. GRIFFITH, *Theodore Abū Qurrah. A treatise on the veneration of the holy icons*, Lovaina, 1997, i Paola PIZZO, *Teodoro Abū Qurrah. La difesa delle icone. Trattato sulla venerazione delle immagini*, Milà, 1995.

21. J. BLAU, «The influence of living Aramaic on ancient south Palestinian Christian Arabic», en J. BLAU, *Studies in middle Arabic and its Judaeo-Arabic variety*, Jerusalem, 1988, p. 288-290.

Potser cal fer algunes precisions sobre aquesta variant dialectal de l'arameu. Es tracta d'un dialecte arameu que mostra paral·lels amb el siríac, tot i que de fet cal considerar-la com una llengua diferent,²² anomenada per alguns estudiosos *siríac palestíenc* mentre que d'altres la denominen *arameu melquita*,²³ tot i que des del segle XIX el nom que s'ha imposat entre els experts és el d'*arameu cristià palestíenc*. Es tracta, per tant, de l'arameu que parlaven els nadius cristians de Palestina, que van emprar el sistema grafèmic que utilitzaren en les inscripcions²⁴ —que tot sovint són bilingües i, entre els segles V i VIII, comparteixen l'espai amb la llengua grega—, en mosaics²⁵ i en manuscrits.²⁶ L'escriptura, des del punt de vista dels signes gràfics, es desenvolupà a partir de l'*strangēla*.²⁷

En el segon text a què he fet referència al principi d'aquest estudi —el *florilegi*—, el mot, aparentment, podria procedir d'un text grec, perquè en aquest fragment també hi apareix un altre mot que probablement procedeix del grec: *qillāyah*, que podria representar l'adaptació del grec κελλίον / κελλία /

22. Veg. els estudis de M. BAR-ASHER, «Le syro-palestinien: Études grammaticales», *Journal Asiatique* (París), 276 (1988), p. 27-59 i C. MÜLLER-KESSLER, «Die Überlieferungstufen des christlich-palästinischen Aramäisch», en W. DIEM i A. FALATURI (ed.), *XIV. Deutscher Orientalistentag vom 26. bis 30. September 1988, Colònia* (Suplement 8 de *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*), Stuttgart, 1990, p. 55-60, i C. MÜLLER-KESSLER, *Grammatik des christlich-palästinisch-Aramäischen. I. Schriftelehre, Lautlehre, Formenlehre*, 6, Hildesheim, Zuric i Nova York, 1991.

23. A. DESREMAUX, «The birth of a new Aramaic script in Bilād al-Shām at the end of the Byzantine period», en M. A. BAKHIT i Robert SCHICK (ed.), *The Fourth International Conference on the History of Bilād al-Shām during the Umayyad Period* (Actes del Tercer Simposi), Amman, 1989, II, p. 26-36.

24. E. PUECH, «L'inscription christo-palestinien du monastère d'el-Qweisme», *Liber Annuus* (Jerusalem), 34 (1984), p. 341-346, i les que va recollir S. P. BROCK, «Syriac inscriptions: a preliminary check list of European publications», *Annali* (Roma), 38 (1978), p. 256, 262 i 263 (reeditat en S. P. BROCK, *Studies in Syriac Christianity. History, literature and theology*, Hampshire, Variorum, 1992, III, p. 256, 262 i 263).

25. A. JACQUES, «A Palestinian Syriac inscription in the mosaic pavement at Evron», *Eretz-Israel* (Jerusalem), 19 (1986), p. 54-56.

26. Pel que es refereix al material manuscrit, veg. J. BARCLAY, «Melkite orthodox Syro-Byzantine manuscripts in Syriac and Palestinian Aramaic», *Liber Annuus* (Jerusalem), 21 (1971), p. 205-219.

27. Tenim valoracions de tots aquests fets en S. H. GRIFFITH, «From Aramaic to Arabic: The languages of the monasteries of Palestine in the Byzantine and early Islamic periods», *Dumbarton Oaks Papers* (Cambridge, Mass.), 51 (1997), p. 17-19 (reeditat en S. H. GRIFFITH, *The beginnings of Christian theology in Arabic. Muslim-Christian encounters in the early Islamic period*, Aldershot (Hampshire), 2002, X, p. 17-19).

κέλλα, 'cella', tot i que aquest mot segurament va entrar dins la llengua àrab a través de l'adaptació siríaca *qilliyāto*.²⁸

Cal dir que la possibilitat que *sīq* procedeixi directament d'un mot grec és molt alta, però malgrat això no hauríem de descartar la possible interferència aramea a què acabo de fer referència. Tot seguit argumentarem aquesta hipòtesi.

Que *sīq* procedeixi de l'expressió grega εἰς οἶκον és ben poc plausible des d'un punt de vista fonològic, malgrat la folklòrica explicació de l'arquebisbe de la muntanya del Sinaí. D'altra banda, l'opció que el mot procedeixi del tecnicisme eclesialístic βῆμα²⁹ no sembla pas massa probable, si tenim en consideració les dades que posseïm d'aquest mot en àrab.³⁰

No hi ha cap mena de dubte que el mot correspon al concepte de λαύρα, paraula que designa tot el complex monàstic; i tampoc no tinc cap dubte que té connexió amb el grec σηκός, que expressa el sentit primari d'un lloc clos, que queda aïllat de l'exterior, i que acabà derivant en el sentit de 'monestir/laura', adquirir posteriorment. L'ètim, per tant, deu ser aquest, però queda oberta la qüestió de saber si va arribar a l'àrab directament o bé a través de l'arameu, és a dir, resta pendent la qüestió de la transmissió.

Burkitt tenia raó quan afirmava que els termes siríacs *sīq* i *sīqō* són rars en siríac; de fet, no es troben en els grans repertoris lèxics, tot i que aquest detall no és suficient per a descartar la via aramea en la transmissió del mot a l'àrab, concretament al registre de l'*àrab mitjà* emprat pels cristians,³¹ ja que ambdós conceptes podien haver estat usats exclusivament en un sol dialecte arameu o bé en una demarcació geogràfica molt circumscrita, considerant el poc ús del mot tant en arameu com en àrab. De fet, els mots habituals que s'empren en siríac per desig-

28. G. GRAF, *Verzeichnis...*, p. 92. Cf. F. ALTHEIM i R. STIEHL, *Die Araber in der alten Welt*, 1, p. 613. Documentació de *qilliyāto* com a transliteració de κελλίον i de κελλία, la trobem en M. A. KUGENER, «Vie de Sévère par Zacharie l'Escholastique», *Patrologia Orientalis*, 2 (1903), p. 97, línies 7 i 14 respectivament.

29. Sobre aquest mot, veg. J. DAUVILLIER, «L'Ambon ou Bêma dans les textes de l'Église chaldéenne et de l'Église syrienne au Moyen Âge», *Cahiers archéologiques*, 6 (1952), p. 11-30.

30. Cf. J. P. MONFERRER SALA, «¿Albam < ambōn? A propósito de un término fantasma mozárabe», *Qurṭuba* (Còrdova), 4 (1999), p. 218-220. D'altra banda, el mot βῆμα, procedent del grec (per bé que W. F. ALBRIGHT, *Archaeology and the religion of Israel*, Baltimore, 1942, p. 202, assegurí que és, en darrer terme, un mot fenici), és la denominació usual de l'ambó o estrada que lectors i predicadors han utilitzat a les sinagogues des dels temps de la Misnà (segles II-III) fins avui.

31. Sobre aquest registre de l'àrab, veg. J. BLAU, *A grammar of Christian Arabic. Based mainly on South-Palestinian texts from the first millennium*, 3 v., Lovaina, 1966-1967.

nar el monestir són *dayrā* i *ʿumrā*. El mot grec λαύρα sol ser transliterat pels hellenismes *labrā* o *lawrā*.³²

Potser aquest és el cas de l'arameu cristià palestínic *sīq*, tal com l'empra, per exemple, Abū Qurrah a través de l'àrab.

La mediació aramea en el pas del mot, des d'un punt de vista lingüístic, no presenta cap inconvenient. La correspondència fonèmica que s'estableix en arameu rabínic, arameu cristià palestínic i àrab és completa en l'àmbit consonàntic, en el qual s'estableixen les correspondències *samek* = *semkat* = *sīn*³³ i *qōf* = *qōf* = *qāf*.

En el cas que hi hagués hagut interferència grega, cal observar que el mot σηκός té una kappa (/k/) i que l'alteració de l'al·lòfon grec /k/ en l'arameu /q/ és l'habitual en l'adaptació dels préstecs grecs en l'arameu cristià palestínic,³⁴ de la mateixa manera que la sigma —tot i que no sempre— és representada en arameu per la *semkat*.³⁵

En l'àmbit vocàlic, l'alteració experimentada a partir de l'arameu rabínic (*ḥīreq qaṭōn* > *ḥebōšō* > *kašrah ṭawīlah*) devia ser el resultat d'un reforçament vocàlic (/i/ > /ī/),³⁶ amb interferència del grec, en què en el pas *ḥīreq qaṭōn* > *ḥebōšō* cal considerar que hi va haver la mediació d'una eta (/ē/).³⁷

Tenint, doncs, en compte tot el que acabo d'exposar arribó a la conclusió que l'àrab *sīq* és una forma creada a partir de l'arameu cristià palestínic *sīq*,

32. M. A. KUGENER, «Vie de Sévère par Zacharie l'Escholastique», *Patrologia Orientalis*, 2 (1903), p. 97, línia 7 (*lawrā*); cf. tots dos casos en C. BROCKELMANN, *Lexicon Syriacum*, Hildesheim, Zurich i Nova York, 1995 (= Halis Saxonum, 1928²), p. 362a.

33. Sobre la correspondència *samek* = *semkat* = *sīn*, veg. W. WRIGHT, *Lectures on the comparative grammar of the Semitic languages*, editat amb prefaci i notes addicionals de William Robertson Smith, amb una nova introducció de Patrick Bennet, Piscataway, N. J., 2002 (= Cambridge, 1890), p. 52. Sobre les sibilants, veg. F. CORRIENTE, *Introducción a la gramática comparada del semítico meridional*, Madrid, 1996, p. 18-20, § 1.1.8.

34. C. MÜLLER-KESSLER, *Grammatik des Christlich-Palästinisch-Aramäischen. I*, p. 33, § 2.5.1; veg. també els diversos exemples aplegats en C. MÜLLER-KESSLER, *The Christian Palestinian Aramaic New Testament version from the early period. Gospels*, Groningen, 1998, p. 260-261 i C. MÜLLER-KESSLER, *The Christian Palestinian Aramaic. New Testament version from the early period. Acts of the Apostles and Epistles*, Groningen, 1998, p. 290-294.

35. Vegeu-ne diversos exemples en T. NÖLDEKE, *Kurzgefasste Syrische Grammatik*, Darmstadt, 1966 (= Leipzig, 1898), p. 19, § 25, i en C. BROCKELMANN, *Syrische grammatik mit Paradigmen, Literatur, Chrestomatie und Glossar*, Leipzig, 1965 (reed.), p. 21, § 30.b.3.

36. W. WRIGHT, *Lectures on the Comparative Grammar...*, p. 86.

37. T. NÖLDEKE, *Kurzgefasste Syrische Grammatik*, p. 33, § 46.

amb una adaptació consonàntica total a partir de l'arameu i amb interferència vocàlica en el pas del grec a l'arameu. La seqüència, doncs, ha de ser la següent: *sīq* (àrab) < *sīq* (arameu) < σηκός.

3. Un préstec arameu: *ṣābūn* < *ṣapūnā*

En el zajal número 137 del cordovès Ibn Quzmān (segle XII), en la sisena estrofa, vers 1, hi ha un terme que hom ha suposat que és romànic: *ṣābūn*, determinat amb article, que en hispanoàrab es devia realitzar *ṣabūn*.³⁸

E. García Gómez en la seva obra *Todo Ben Quzmān* es va ocupar d'aquest mot amb les paraules següents: «*ṣābūn* = *sapo*, *-ōnis*, esp. actual 'jabón' [...] Passado al árabe probablemente en Oriente, el poeta [Ibn Quzmān] lo emplearía como voz árabe, sin pensar en su remoto origen»; tot seguit hi afegí tres referències bibliogràfiques.³⁹

Al cap de vuit anys, A. Labarta va dedicar unes línies al mot, que es va trobar en una recepta per fabricar sabó que la Inquisició va expropiar, juntament amb altres escrits, al morisc Jaime Bolax. Deia Labarta que «la palabra *ṣābūn* parece ser un préstamo del latín *sapo*, *-onis*», i tot seguit sintetitza la informació que es troba en l'obra citada de García Gómez.⁴⁰ L'autora afirmava que el mot emprat en el text morisc podia procedir del llatí tardà *sapo*, *-ōnis*. Aquesta constatació és lògica i de gran probabilitat, atès que aquest mot és comú a totes les llengües romàniques.⁴¹

El fet que realment crida l'atenció és la incertesa creada entorn de la recepció del mot en àrab. D'altra banda, cal afegir que la probabilitat que un mot passés a l'àrab en terres d'Orient, a partir del llatí, és una conjectura poc probable, atès que l'ètim sembla que cal fer-lo remuntar a un mot grec (*ṣāpōn*, *-ōnos*), l'ètim del qual sembla que ha de procedir de l'Àsia Menor. El mot σάπων es troba documentat —entre altres escrits— en les obres següents:

38. Veg. F. CORRIENTE, *Gramática, métrica y texto del Cancionero hispanoárabe de Aban Quzmān*, Madrid, 1980, p. 866-867; veg. també F. CORRIENTE, *Léxico estándar y andalusí del Dīwān de Ibn Quzmān*, Saragossa, 1993, p. 89.

39. E. GARCÍA GÓMEZ, *Todo Ben Quzmān*, editat, interpretat, mesurat i explicat per E. García Gómez, Madrid, 1972, III, p. 419.

40. A. LABARTA, «Una receta morisca para fabricar jabón», en J. VERNET (ed.), *Estudios sobre historia de la ciencia árabe*, Barcelona, 1980, p. 157 i la nota 6, en què incorpora referències bibliogràfiques relatives a aquest mot.

41. J. COROMINES, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, amb la col·laboració de José A. Pascual, Madrid, 1984, III, p. 476b-477a.

- Aetius Amidenus, *Latricorum liber*, VI, p. 54.⁴²
- Galè, *De methodo medendi liber XIV*, X, p. 569.⁴³
- Eli Herodià i PseudoHerodià Gram., *Prosodia catholica*, III/1, p. 34.⁴⁴
- Eli Herodià i PseudoHerodià Gram., *Peri kliseōs onomatōn*, III/2, p. 733.⁴⁵
- *Hippiatrica cantabrigiensia*, 8,5.⁴⁶
- Oribasi, *Collectiones medicae*, XLV, p. 29 § 59.⁴⁷
- La Suda, *Lexicon*, s. v.⁴⁸

El préstec *šābūn* arribà a l'àrab directament de l'arameu. El mot es troba documentat en hebreu, en arameu rabínic⁴⁹ i en siríac.⁵⁰ En arameu es troba també documentada la forma *šapūn / šapūna*, que apareix en arameu judeopalestinenc i en arameu cristià palestinenc, però no amb el significat de 'sabó', sinó amb un valor geogràficoespacial: 'nord'.⁵¹

És possible de dir, en canvi, que el mot *šapūn* ('nord') deriva d'una arrel (ןפצ), que significa 'amagar-se', 'estar a l'aguait', relacionada amb l'arameu *šapūna* i amb l'ugarític,⁵² però aquesta veu no té res a veure amb la forma homònima que té el sentit 'sabó'. D'altra banda, tot i que és cert que Jastrow, sense

42. Ed. A. OLIVIERI, *Corpus medicorum Graecorum*, Leipzig i Berlín, 1950, VIII/2, p. 123-249.

43. Ed. C. G. KUHN, *Claudii Galeni opera omnia*, Hildesheim, Zuric i Nova York, 1965 (= Leipzig, 1825), X, p. 1-1021.

44. Ed. A. LENTZ, *Grammatici Graeci*, Hildesheim, Zuric i Nova York, 1965 (= Leipzig, 1867), III/1, p. 3-547.

45. Ed. A. LENTZ, *Grammatici Graeci*, III/2 p. 634-777.

46. Ed. E. ODDER i K. HOPE, *Corpus hippiatricorum Graecorum*, Stuttgart, 1971 (= Leipzig, 1927), II, p. 125-252.

47. Ed. J. RAEDER, *Oribasii collectionum medicarum reliquiae*, Leipzig, 1931, vol. 6.2.1.

48. Ed. A. ADLER, *Suidae lexicon*, 4 v., Stuttgart, 1967 i 1971 (= Leipzig, 1928-1935).

49. S. KRAUSS, *Griechische und lateinische Lehnwörter...*, II, p. 497b; cf., a més, M. JASTROW, *A Dictionary of the Targumim...*, II, p. 1295b.

50. C. BROCKELMANN, *Lexicon syriacum*, p. 635a; R. P. SMITH, *A compendious Syriac dictionary*. Basat en el *Thesaurus syriacus* de R. Payne Smith. Editat per J. Payne Smith (Mrs. Margoliouth), Oxford, 1903, p. 482b.

51. M. SOKOLOFF, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine period*, Ramat-Gan, 2a. ed., 1992, p. 468b; C. MÜLLER-KESSLER, *Grammatik des christlich-palästinisch-Aramäischen. I...*, p. 305; M. L. MARGOLIS, *Lehrbuch der aramäischen Sprache des babylonischen Talmuds. Grammatik, Chrestomathie und Wörterbuch*, Munic, 1910, p. 156 s. v. Cf. sobre això C. F. JEAN i J. HOFTIJZER, *Dictionnaire des inscriptions sémitiques de l'ouest*, Leiden, 1965, p. 246 s. v., que ho documenta en fenici i en judeoarameu.

52. R. S. TOMBACK, *A comparative semitic lexicon of the Phoenician and Punic languages*, SBLDS, 32, Missoula, Scholars Press, 1978, p. 279.

cap fonament fa derivar *šapôn* del llatí *sābō*,⁵³ la proposta correcta és la que van apuntar ja fa temps Krauss i Brockelmann, que van assenyalar el grec *σάπων* com a precedent directe del préstec arameu, que també va ser adoptat per l'àrab amb la forma *šābūn*.⁵⁴ De fet, en TB *Nidda* 62a, on apareix el mot **ןןצ**, en el sentit de 'sabó', és interpretat per RašĪ en francès antic com a 'savon' (que ell escriu així: **ןןצ**). Aquesta forma sí que deriva, certament, del llatí *sapo*, *-ōnis*, sigui quin sigui el seu llunyà origen germànic o cèltic.

L'explicació lingüística en la transmissió del mot és simple: les consonants responen a les equivalències /s/ - /š/ i /p/ - /p/ i el conjunt de vocals parteix de l'adaptació de la lletra alfa amb accent agut com a *fathah ṭawīlah*.⁵⁵

4. Un possible ètim semític no reeixit: endib/via' [*≠ hindalibā*] < **ἐντύβια**

Joan Coromines, en l'entrada que dedica en el seu DCECH al mot *endibia*, indica que aquest mot procedeix «de una voz común al latín (*intūbus*, *intība*) y a las lenguas semíticas; aunque la historia antigua del vocablo no está averiguada, es más probable que en romance proceda del árabe (*anṭūbiya*, *hindiba*) que del latín o del griego».⁵⁶

Atès que el gran romanista vacillava i que el professor Corriente, en el seu DAVAI,⁵⁷ amb encert no l'inclou, m'ha semblat oportú oferir algunes dades que poden ajudar a fixar l'ètim d'aquest mot, atès que *endib/via*, al contrari del que va intuir Coromines, no crec pas que arribés al castellà i a les altres llengües romàniques a través de l'àrab andalusí, *hindébe*,⁵⁸ que en aquest cas hauria estat la forma lingüística més apta.

53. M. JASTROW, *A Dictionary of the Targumim...*, II, p. 1295b.

54. S. KRAUSS, *Griechische und lateinische Lehnwörter...*, II, p. 497b; C. BROCKELMANN, *Lexicon syriacum*, p. 635a.

55. C. BROCKELMANN, *Syrische grammatik mit Paradigmen, Literatur, Chrestomathie und Glossar*, Berlín, 1925, p. 26 § 50; C. BROCKELMANN, *Grundriß der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, Berlín, 1908, I, p. 169 § 59ß, cr. p. 156 § 55e.a.

56. J. COROMINES, *Diccionario crítico etimológico...*, II, p. 606b. Anava més ben encaminat, tot i que tampoc va encertar la via correcta, Bàrcia, que va indicar com a ètim el singular grec *ἐντύβιον*, cf. R. BÁRCIA, *Primer diccionario general etimológico de la Lengua Española*, 5 v., Madrid, 1880, II, p. 391a.

57. F. CORRIENTE, *Diccionario de arabismos y voces afines en iberorromance*, Madrid, 2003 (2a ed. ampliada respecte a la de 1999).

58. Sobre les formes *hundébe* / *hundába*, veg. F. CORRIENTE, *A grammatical sketch of the Spanish Arabic dialect bundle*, Madrid, 1977, p. 65, § 3.1.11, i 184b, s. v.; cf. A. STEGER,

El mot àrab identificava l'espècie silvestre del *Chicorium intybus* L. o la conreada del *Chicorium endivia*. Recullen el mot —entre altres— els botànics andalusins Ibn al-Bayṭār⁵⁹ i Maimònides,⁶⁰ els orientals al-Samarqandī⁶¹ i al-Kindī⁶² i també apareix recollit en el glossari anònim magrebí de la *Tuḥfah*.⁶³

La forma clàssica *hindibā'*, de què prové el mot de l'àrab andalusí, deriva, segons Löw, de l'arameu rabínic *hendebî* (siríac: *hend^hbā*),⁶⁴ que Brockelmann fa remuntar a la forma plural grega ἐντύβια.⁶⁵ Krauss aprofità la informació de Löw, i hi afegí algunes variants, però no precisà si la forma aramea procedia del grec ἐντύβιον o del llatí *intubus*.⁶⁶

El precedent del préstec àrab és, sense cap mena de dubte, la forma siríaca *hend^hbā*,⁶⁷ mot que el babilònic cuneïforme tardà dona sota la forma *ḥazzabtu*. No crec que cap d'aquestes formes es pugui relacionar directament amb el grec ἐντύβια.

De fet, tant l'arameu rabínic com el siríac posseeixen mots que deriven directament del grec, com ara *antūbîn* en el cas de l'arameu rabínic, a partir del

Contribución a la fonética del hispano-árabe y de los arabismos en el ibero-románico y el siciliano, Madrid, 1932, p. 107, § 11b, que recull la informació de Pedro de Alcalá (cf. Federico CORRIENTE, *El léxico árabe andalusí según P. de Alcalá. Ordenado por raíces, corregido, anotado y fonéticamente interpretado*, Madrid, 1988, p. 212a, s. v.); cf. també *Vocabulista in arabico*, publicat per primera vegada sobre un còdex de la Biblioteca Ricardiana de Florència per C. Schiaparelli, Florència, 1871, p. 210, s. v. Cf. F. CORRIENTE, *El léxico árabe andalusí según el «Vocabulista in arabico»*, Madrid, 1989, p. 319, s. v.

59. Ibn AL-BAYṬĀR, *Traité des simples*, traducció de Lucien Leclerc, París, 1877-1883, núm. 2263.

60. MAIMÒNIDES, *Šarḥasma' al-'uqqār* (*L'explication des noms de drogues*). *Un glossaire de matière médicale composé par Maïmonide*, text publicat per primera vegada segons el manuscrit únic amb traducció, comentaris i índex de Max Meyerhof, El Caire, 1940, núm. 114.

61. AL-SAMARQANDĪ, *The medical formulary of Al-Samarqandī*, traducció anglesa de Martin Levey & N. Al-Khaledy, Filadèlfia, 1967, núm. 173 i 261.

62. AL-KINDĪ, *The medical formulary or Aqrabadhin of Al-Kindī*, Madison, 1966, núm. 315.

63. *Tuḥfat al-ahbāb. Glossaire de la matière médicale marocaine*, ed. i trad. de H. P. J. Renaud i G. S. Colin, París, 1934, núm. 124.

64. I. LÖW, *Aramäische Pflanzennamen*, Hildesheim i Nova York, 1973 (= Leipzig, 1881), p. 255. Cf. I. LÖW, *Die Flora der Juden*, 4 v., Hildesheim, Zurich i Nova York, 1967 (= Leipzig, 1881), I, p. 433-439.

65. C. BROCKELMANN, *Lexicon syriacum*, p. 178b.

66. S. KRAUSS, *Griechische und lateinische Lehnwörter...*, II, p. 230b-231a.

67. Així ho precisa F. CORRIENTE, *El léxico árabe andalusí según el «Vocabulista in arabico»*, p. 319: «hundabā, del ar. rab[ínico]. hīndbī < ἐντύβια, pl. de ἐντύβιον por ἵντυβος.

singular ἐντύβιον, i 'anṭūbiyā en el cas del siríac, a partir del plural ἐντύβια,⁶⁸ la qual cosa fa pensar en un ètim diferent per a cadascuna d'aquestes dues formes.

Jo no crec que *hendēbā* procedeixi directament de ἐντύβιον / ἐντύβια i —en contra del que afirmava fa uns anys Quittner—⁶⁹ tampoc no crec que la forma àrab, per raons de caràcter fonètic, fos la que va donar origen al mot *endib/via*, perquè en el cas que això hagués estat d'aquesta manera, una *yā'* final hauria d'haver mantingut el diftong a través de la forma **hindibyā'*, cosa que, tal com tothom pot veure, no és pas així.

Per totes aquestes raons m'inclino a pensar, més aviat, que el mot *endib/via* es va formar a partir de la forma ἐντύβια, amb una sola alteració fonètica en l'àmbit de les dentals (/t/ > /d/) i amb el manteniment del diftong final (/ia/), aspecte aquest darrer que, en el cas que hom acceptés que la forma àrab n'és la precedent, no resultaria explicable des del punt de vista diacrònic, tal com acaba d'indicar.

68. M. JASTROW, *A Dictionary of the Targumim...*, I, p. 83a i C. BROCKELMANN, *Lexicon syriacum*, p. 28b respectivament.

69. V. QUITTNER, «Semitic plant and plant quality names», *Journal of Northwest Semitic Languages* (Matieland, Univ. of Stellenbosch), 6 (1978), p. 41.